

क्रिडाविषयक शासकीय धोरणे

डॉ. सोपान कांगणे

आज खेळ देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून उदयास आला आहे. खेळांमध्ये सक्रिय सहभागाने समुदायाचे आरोग्य आणि उत्पादकता सुधारते, वैद्यकीय खर्च कमी होतो, व्यक्तिशः अनुशासन कमी होते आणि सामाजिक सामंजस्य वाढवते. मेगा स्पोर्टिंग इव्हेंटच्या अंमलबजावणीमुळे पायाभूत सुविधा विकसित करण्यास, रोजगार निर्मितीस, परकीय भांडवलाची गुंतवणूक होण्यास मदत होते आणि अशा प्रकारे देशाच्या आर्थिक विकासास महत्त्वपूर्ण योगदान होते. म्हणूनच असे म्हणता येईल की खेळावर समाजात होणारा परिणाम बहुआयामी आहे.

देशातील खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सरकार आणि सरकारी संस्था क्रीडा उद्योगांचे सार्वजनिक क्षेत्र

स्थापन करते जे क्रीडाविषयक धोरणे बनविण्यास, पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी अनुदानाचे वाटप करण्यास, कलागुणांचे पालन करण्यास आणि

खेळाच्या सर्वांगीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम रचना करण्यासाठी जबाबदार आहेत.

भारतातील क्रीडा इतिहासात १९८२ हे वर्ष महत्त्वपूर्ण होते. त्यावर्षी भारताने दूसऱ्यांदा आशियाई खेळांचे आयोजन केले. त्याआधी सार्वजनिक धोरणांमध्ये खेळावर जास्त जोर देण्यात आला नव्हता.

केंद्रीय युवा कार्य व क्रीडा मंत्रालय भारतातील खेळाला चालना देण्यासाठी प्रमुख भूमिका निभावत आहे. युवा आणि क्रीडा मंत्रालयाच्या अंतर्गत काम करणाऱ्या भारतीय क्रीडा प्राधिकरणास (एसएआय) देशातील क्रीडा व खेळांच्या बढतीस जबाबदार धरले आहे. प्राधिकरणाने क्रीडा विकासास चालना देण्यासाठी अनेक सुधारणांची आणि योजनांची सूत्रे तयार केली व अंमलात आणली.

चांगल्या आणि निरोगी जीवनासाठी लोकांच्या दैनंदिन कामांमध्ये खेळ आणि तंदुरुस्तीशी संबंधित उपक्रम समाविष्ट व्हावेत असा सरकारचा विचार आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीसुद्धा असंख्य प्रसंगी लोकांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात क्रीडा आणि खेळांना प्राधान्य देण्याचे आवाहन केले आहे.

प्रत्येकाच्या जीवनात खेळ महत्त्वाची भूमिका निभावतात, मग ते क्रीडापटू, खेळाडू, विद्यार्थी, तरुण किंवा प्रौढ असोत. हे शारीरिक तसेच मानसिक विकासासाठी आवश्यक आहे. खेळाचे महत्त्व लक्षात घेऊन सरकारने खेळ व क्रीडा क्षेत्रात अनेक योजना व उपक्रम सुरू केले आहेत.

काही योजना पाहा :

१. सुदृढ/तंदुरुस्त भारत चळवळ (फिट इंडिया मुव्हमेंट)

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वतः इंदिरा गांधी इनडोअर स्टेडियम, नवी दिल्ली येथे २९ ऑगस्ट रोजी राष्ट्रीय क्रीडा दिन २०१९ च्या निमित्ताने ही योजना सुरु केली आहे.

२. खेलो इंडिया योजना

राजीव गांधी खेल अभियान (आरजीकेए), अर्बन स्पोर्ट्स इन्फ्रास्ट्रक्चर स्कीम (यूएसआयएस) आणि नॅशनल स्पोर्ट्स टॅलेंट सर्च स्कीम (एनएसटीएसएस) या तीन योजनांचे विलीनीकरण झाल्यानंतर खेलो इंडिया योजना २०१६ मध्ये सुरु करण्यात आली होती. वार्षिक क्रीडा खेळ आणि स्पर्धांमध्ये तरुणांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढविणे हे या योजनेचे उद्दीष्ट आहे. खेलो इंडिया (नॅशनल प्रोग्राम फॉर डेव्हलपमेंट ऑफ स्पोर्ट्स स्कीम) चे ध्येय आहे की जनतेच्या सहभागाची आणि क्रीडा क्षेत्रातील उत्कृष्टतेस प्रोत्साहन देणे ही दोन उद्दिष्टे सामील करणे. सर्वांसाठी क्रीडा (स्पोर्ट्स फॉर ऑल) तसेच उत्कृष्टतेसाठी क्रीडा (स्पोर्ट्स फॉर एक्सलन्स) ची जाहिरात करण्यासाठी ही योजना प्रयत्नशील आहे. वैयक्तिक आणि समुदायाच्या विकासाचे, आर्थिक विकासाचे आणि राष्ट्रीय विकासाचे खेळ/क्रीडा मुख्य साधन म्हणून उद्दीष्ट ठेवून या योजनेचे सन २०१७ मध्ये नवीन रूपांतर करण्यात आले.

३. क्रीडा प्रतिभा/प्रज्ञा शोध पोर्टल (स्पोर्ट्स टॅलेंट सर्च पोर्टल)

ऑगस्ट २०१७ मध्ये उपराष्ट्रपती एम. वेंकैया नायडू यांनी भारतातील तरुणांमध्ये उत्कृष्ट प्रतिभा शोधण्यासाठी स्पोर्ट्स टॅलेंट सर्च पोर्टल सुरु केले.

पोर्टलवर तरुणांना त्यांची कामगिरी अपलोड करता येते. ज्या अर्जदारांना शॉर्टलिस्ट केले गेले आहे त्यांना चाचणीसाठी बोलावण्यात येते आणि पात्र उमेदवार नंतर भारतीय क्रीडा प्राधिकरणाच्या (एसएआय) योजनांमध्ये भाग घेऊ शकतात.

४. राष्ट्रीय क्रीडा विकास निधी

राष्ट्रीय खेळ विकास निधी (एनएसडीएम) ची स्थापना तत्कालीन सरकारने नोव्हेंबर १९९८ मध्ये केली होती. चॅरिटेबल एंडॉवमेंट्स अॅक्ट १८९० अन्वये क्रीडा उपक्रम, स्पर्धा, सामने, पायाभूत सुविधा व क्रीडापटूना प्रशिक्षण देण्यासाठी निधीची स्थापना केली गेली. केंद्रीय क्रीडा मंत्रालयाने लक्ष्य ऑलिम्पिक पोडियम योजनेत (टीओपीएस) भाग घेत असलेल्या एथलीट्सच्या प्रशिक्षणासाठी राष्ट्रीय क्रीडा विकास निधी (एनएसडीएम) कडून भारतीय क्रीडा प्राधिकरणास (एसएआय) नुकतीच रु. ३५ कोटी रुपये इतकी रक्कम मंजूर केली आहे.

५. महिला खेळाडूंच्या तक्रारी दूर करण्यासाठी उच्चस्तरीय समिती

२०१७ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाच्या निमित्ताने (८ मार्च) केंद्रीय युवा कार्य व क्रीडा मंत्रालयाने ए.एस. आणि एफ.ए. च्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. समितीत एथलीट्स, वकील, युवा कार्य व क्रीडा मंत्रालयाचे वरिष्ठ अधिकारी आणि क्रीडा पत्रकार यांचा देखील समावेश आहे. समितीचे सर्व सदस्य महिला आहेत.

६. क्रीडाविषयक सुकाणू समिती

ऑलिम्पिक टास्क फोर्सच्या शिफारशीनुसार जानेवारी २०१७ मध्ये सशक्त सुकाणू समिती (ईएससी) ची स्थापना केली गेली. २०२० (टोकियो), २०२४ (पॅरिस) आणि २०२८ (लॉस एंजेलिस) च्या ऑलिम्पिक स्पर्धांमध्ये भारतीय

खेळाडूंच्या प्रभावी सहभागासाठी सर्वसमावेशक कृती आराखडा तयार करण्याची समितीची जबाबदारी आहे.

७. राष्ट्रीय क्रीडा पुरस्कार योजना

दरवर्षी, सरकार क्रीडा क्षेत्रातील खेळाडू आणि प्रशिक्षक म्हणून केलेल्या कामगिरीबद्दल व्यक्तींचा राजीव गांधी खेल रत्न, अर्जुन पुरस्कार, ध्यानचंद पुरस्कार, आणि द्रोणाचार्य पुरस्काराने त्यांचा परिचय आणि सन्मान करते.

८. अपंग व्यक्तींसाठी खेळ व क्रीडा

या योजनेअंतर्गत, अपंग क्रीडापटूंना त्यांच्या क्षेत्रात क्रीडा स्पर्धा आयोजित करण्यासाठी आणि वेगवेगळ्या अपंग खेळाडू असणाऱ्या शाळा आणि

संस्थांना मदत करण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

९. समग्र शिक्षा योजने अंतर्गत शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये खेळाचा प्रचार व प्रसार

शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाने एप्रिल २०१८ मध्ये सर्व शिक्षा अभियान (एसएसए), राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (आरएमएसए) आणि शिक्षक शिक्षण (टीई) विलीन झाल्यानंतर शालेय शिक्षण - समग्र शिक्षा एकात्मिक योजना सुरू केली. या नवीन योजनेंतर्गत, सर्व शासकीय शाळांमध्ये इंडोअर आणि आउटडोअर खेळांच्या उपकरणासाठी निधी उपलब्ध करण्यासाठी क्रीडा आणि शारीरिक

शिक्षण घटकांचा समावेश केला आहे. क्रीडा, शारिरीक उपक्रम, योग आणि सह-अभ्यासक्रमाच्या बाबींमध्ये सक्रिय सहभागास प्रोत्साहन देऊन मुलांचा सर्वांगीण विकास करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

१०. लक्ष्य ऑलिम्पिक व्यासपीठ योजना (टारगेट ऑलिम्पिक पोडियम स्कीम)

क्रीडा मंत्रालयाने २०१६ आणि २०२० च्या ऑलिम्पिक स्पर्धेच्या संभाव्य पदकांच्या अपेक्षाना पाठबळ देण्यासाठी राष्ट्रीय स्पोर्ट्स डेव्हलपमेंट फंड (एनएसडीएफ) अंतर्गत मे २०१५ मध्ये 'लक्ष्य ऑलिम्पिक पोडियम (टॉप्स)' योजना सुरू केली. मुख्यतः एथलेटिक्स, बॅडमिंटन, बॉक्सिंग, तिरंदाजी, कुस्ती आणि नेमबाजी या खेळांसाठी.

११. भारतीय क्रीडा प्राधिकरण (एसएआय) च्या योजना

भारतीय क्रीडा प्राधिकरण ही देशातील प्रमुख क्रीडा संस्था आहे जी भारताच्या क्रीडा महत्वाकांक्षा पुढे आणेल आणि देशातील क्रीडा संस्कृतीला चालना देण्यासाठी आणि क्रीडा उत्कृष्टतेसाठी वातावरण विकसित करेल.

भारतीय क्रीडा प्राधिकरण आता क्रीडा क्षेत्रातील सुधारणांच्या मालिकेची रचना व अंमलबजावणी करण्याच्या प्रक्रियेत आहे ज्यामुळे क्रीडा व शारिरीक शिक्षणाच्या विकासासाठी समग्र दृष्टीकोन निर्माण होईल.

युवा लोकसंख्या सर्वात गतिमान आणि दोलायमान जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करते. भारत जगातील सर्वात तरुण राष्ट्रपैकी एक आहे, जवळजवळ ६५% लोकसंख्या ३५ वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे. १५-२९ वर्षे वयोगटातील तरुण लोकसंख्या २७.५% आहे.

कनिष्ठ आणि वरिष्ठ स्तरावर क्रीडा प्रोत्साहन देण्यासाठी एसएआयही अनेक योजना राबविते. क्रीडा प्राधिकरणामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजनांमध्ये राष्ट्रीय क्रीडा अकादमी (एनएसए) योजना, उत्कृष्टता केंद्र, राष्ट्रीय क्रीडा प्रतिभा स्पर्धा योजना (एनएसटीसी), आर्मी बॉईज स्पोर्ट्स कंपनी योजना, विशेष क्षेत्र क्रीडा योजना, आणि सीओएमई आणि प्ले योजना आहेत. कम आणि प्ले योजनेअंतर्गत स्थानिक लोकांना एसएआय क्रीडा केंद्रांवर क्रीडा व खेळ खेळण्यास प्रोत्साहित केले जाते आणि एसएआय प्रशिक्षकांमार्फत प्रशिक्षित केले जाते.

१२. भारतीय क्रीडा प्राधिकरणाच्या क्रीडा प्रोत्साहन योजना :

ए. राष्ट्रीय क्रीडा प्रतिभा स्पर्धा योजना (एनएसटीसी) - उप-कनिष्ठ स्तरावरील प्रशिक्षणार्थींसाठी

राष्ट्रीय क्रीडा प्रतिभा स्पर्धा, (एनएसटीसी) ८ ते १४ वयोगटातील शाळांतील क्रीडा प्रतिभेला वैज्ञानिक प्रशिक्षण देऊन भविष्यातील पदकांच्या आशा पूर्ण करण्यासाठी योजना राबविली जात आहे.

सध्या १४ नियमित दत्तक शाळा असून १० देशी खेळ / मार्शल आर्टला चालना देण्यासाठी दत्तक घेतल्या आहेत. ३२ आखाड्यांना दत्तक घेतले गेले? एनएसटीसी योजनेंतर्गत एकूण १०६० (८०५ मुले व २५५ मुली) प्रशिक्षणार्थी आहेत.

बी. आर्मी बॉईज स्पोर्ट्स कंपनी स्कीम (एबीएससी) - सब-कनिष्ठ स्तरावरील प्रशिक्षणार्थींसाठी

भारतीय सैन्याच्या सहकार्याने एसएआयचा हा

एक उपक्रम आहे, या योजनेचे मुख्य उद्दीष्ट ८-१६ वयोगटातील मुलांना प्रशिक्षण देण्यासाठी सैन्याच्या चांगल्या पायाभूत सुविधांचा आणि शिस्तबद्ध वातावरणाचा उपयोग करणे, उत्कृष्टता प्राप्त करणे आहे. वयाच्या साडे सतरा वर्षांनंतर, प्रशिक्षणार्थ्यांना सैन्यात नियुक्ती देखील दिली जाते. सध्या भारतात १८ केंद्रे आहेत ज्यात प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षित केले जातात. सध्या एबीएससी योजनेंतर्गत एकूण १०४९ मुले प्रशिक्षणार्थी आहेत.

सी. एसएआय प्रशिक्षण केंद्र योजना (एसटीसी) - कनिष्ठ स्तरावरील प्रशिक्षणार्थींसाठी

केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांना क्रीडा विकासाच्या प्रयत्नांसाठी विविध योजनांच्या एकत्रिकरणद्वारे एकत्रितपणे कार्य करणे शक्य करणे ही मुख्य उद्दिष्टे होती. देशातील आणि राज्यातील खेळांच्या पायाभूत सुविधांमधील विद्यमान प्रादेशिक असमतोल दुर करणे. दीर्घकालीन आधारावर पुढील वैज्ञानिक आणि सखोल कोचिंगसाठी एनएसटीसी योजनेंतर्गत सब ज्युनियर स्तरावर उत्कृष्टता प्राप्त झालेल्या आणि त्यांना एसटीसी/उत्कृष्टता केंद्रांमध्ये समाविष्ट करण्यासाठी ज्युनियर क्रीडा प्रतिभेचे वैज्ञानिकदृष्ट्या पोषण करण्यासाठी एसएआय सक्षम करणे.सध्या देशात ५६ एसटीसी केंद्रे आहेत आणि एकूण ५३९४ प्रशिक्षणार्थी संख्या (३८०७ मुले व १५८७ मुली) आहेत.

डी. एसटीसी / एसएजी विस्तार केंद्र

२००५ मध्ये एसटीसी / एसएजी सेंट्रल योजनेचा शाळा व महाविद्यालयांमध्ये व्यापक विस्तार करण्यासाठी प्रारंभ करण्यात आला होता, ज्यामध्ये आवश्यक पायाभूत सुविधा असलेल्या आणि क्रीडा क्षेत्रात चांगली

कामगिरी दर्शविणाऱ्या शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये क्रीडा आणि खेळाचा दर्जा विकसित करण्याच्या उद्देश होता. योजनेअंतर्गत १२-१८ वयोगटातील प्रशिक्षणार्थी दत्तक घेतले जातात.

सध्या, देशात एकूण ११८३ प्रशिक्षणार्थी (७७५ मुले व ४०८ मुली) असलेली ७० एसटीसी / एसएजी विस्तार केंद्रे आहेत.

ई. विशेष क्षेत्र खेळ योजना (एसएजी) - कनिष्ठ स्तरावरील प्रशिक्षणार्थीसाठी

स्पेशल एरिया गोम्स (एसएजी) योजनेचे उद्दिष्टे देशातील दुर्गम आदिवासी, ग्रामीण आणि किनारपट्टी भागातील आधुनिक स्पर्धात्मक खेळ आणि खेळासाठी नैसर्गिक प्रतिभा शोधणे आणि खेळामध्ये उत्कृष्टता प्राप्त करण्यासाठी त्यांचे वैज्ञानिकदृष्ट्या पोषण करणे हे आहे. या योजनेत देशी खेळ व मार्शल आर्ट व तसेच क्रीडा शास्त्रामधील उत्कृष्टतेसाठी अनुवांशिक किंवा भौगोलिकदृष्ट्या फायदेशीर अशा क्षेत्रांमधून/समुदायाकडून प्रतिभा शोधण्याची कल्पना आहे. १२ ते १८ वर्षे वयोगटातील गुणवंत खेळाडूंना प्रशिक्षण देणे हे या योजनेचे मुख्य उद्दीष्ट आहे आणि अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये वय कमी करण्यात येते. सध्या देशात १९ एसएजी सेंटर असून एकूण संख्या १६६७ प्रशिक्षणार्थी (९६१ मुले व ७१५ मुली) आहेत.

एम. सेंटर ऑफ एक्सलन्स स्कीम (सीओएक्स) - वरिष्ठ स्तरावरील प्रशिक्षणार्थीसाठी

उप-कनिष्ठ व कनिष्ठ योजनेतील नैसर्गिक उपक्रम म्हणून १९९७मध्ये उत्कृष्टता केंद्रांची

योजना सुरु केली गेली. वरिष्ठ राष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या खेळाडूंना वर्षामध्ये ३३० दिवस एसएआयच्या प्रादेशिक केंद्रावर अधिक प्रगत वैज्ञानिक प्रशिक्षण घेण्यासाठी समाविष्ट करणे या योजनेचे ध्येय आहे. ही केंद्रे भारतातील सर्वोत्कृष्ट उपलब्ध प्रतिभेसाठी नियमित कोचिंग शिबिर आयोजित करण्यासाठी म्हणून कार्यरत आहेत तसेच राष्ट्रीय मुख्य संघ निवडण्यासाठी आणि पर्यायी दुसरा व तिसरा संघनिवडण्यासाठी सुद्धा विस्तृत प्रतिभेच्या कुशल खेळाडूंची फळी तयार करतात. सध्या देशात १५ केंद्रे असून एकूण संख्या ५५६ प्रशिक्षणार्थी (२८८ मुले व २६८ मुली) आहेत.

जी. या आणि खेळा योजना (कम आणि प्ले योजना)

कम अँड प्ले योजना दिल्ली आणि देशभरात एसएआय क्रीडा सुविधांच्या इष्टतम वापरासाठी सुरु केली गेली आणि प्रामुख्याने ज्या ठिकाणी एसएआय क्रीडा सुविधा/केंद्रे कार्यरत आहेत तेथील स्थानिक खेळाडूंना प्रोत्साहित करण्यावर भर देण्यात आला. स्थानिक समुदायामधील तरुण आणि क्रीडा रसिकांना एसएआय प्रशिक्षकांखाली प्रशिक्षण देण्याची संधी उपलब्ध करून देतात.

<https://www.nationalsportstalenthunt.com>

डॉ. सोपान कांगणे

प्राचार्य, महाराष्ट्रीय मंडळाचे चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे

ईमेल : sopankangne@agashcollege.org